

100 РОКІВ ОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОТЯГУ ДО СМЕРТІ¹

Тімо Шторк, професор, дипломований психолог, психотерапевт і психоаналітик (ІРА), професор клінічної психології та психотерапії Берлінської школи психології, м. Берлін, Німеччина

RECEPTION OF THE DEATH-DRIVE CONCEPT: 100 YEARS ON

Timo Storck, Professor, certified psychologist, psychotherapist and psychoanalyst (IPA), Professor of clinical psychology and psychotherapy at the Berlin School of Psychology, Berlin, Germany
<https://orcid.org/0000-0001-9225-2536>
t.storck@phb.de

Переклала з німецької – Ольга Денис
Науковий редактор – Звенислава Кечур

Вступ. «По той бік принципу задоволення» Зигмунда Фрейда (Freud, 1920) належить до найбільш дискутованих праць в історії психоаналізу (напр., Blüml, Giorgi & Huppert, 2019; Blass, 2019; Chabert, 2019). Навряд чи знайдеться стаття, історія переосмислення якої включає таку вагому частину «протирічних перманентних» тлумачень. Додаткова складність у ретроспективі ідеї потягу до смерті полягає в тому, що прочитання цієї концепції суттєво відрізняється у різних авторів, а саме те, що вона включена в різні теорії потягів. Крім того, в обговоренні концепції потягу до смерті іноді використовується одина, а іноді множина. Я утримаюся від використання таких термінів, як «танатос» або «деструдо/мортідо», як символів енергій². Спираючись на Феніхеля (Fenichel, 1998 [1935]: 364), можна зауважити, що вирішальним є не кількість описаних у теорії потягів, а питання здатності теорії що-небудь правдоподібно

обґрунтувати. Отже, далі йтиметься про перевірку *концепції*.

Тому я спочатку розгляну ідею Фрейда про потяг до смерті в контексті його досвіду та історії психоаналізу, а далі представлю різні концептуальні напрями. Згодом я проаналізую зв'язки між концепцією потягу до смерті та біологією, філософією і культурою/суспільством, перш ніж зробити висновки, ґрунтуючись на трьох ключових питаннях:

Чи припущення *по той бік принципу задоволення* є поза принципом задоволення?

Чи є потяг до смерті потягом?

Чи означає визнання концепції «потягу до смерті», що психоаналітичну теорію потягів слід розглядати дуалістично?

Концепція потягу до смерті Фрейда у «По той бік принципу задоволення». Наступні міркування зосереджені на потягу до смерті; загальний огляд «танатології» Фрейда можна знайти у Ейслера (Eissler, 1978 [1955])³.

Рівні історичної ретроспективи цієї праці.

«По той бік принципу задоволення» Зигмунда Фрейда (Freud, 1920) можна розглядати в перспективі його життя та динамічних змін у концептуалізації його ідей (Grubrich-Simitis, 1993; Quinodoz, 2011; May, 2013b; Aichhorn, 2013).

¹ Переклад статті: Storck, T. (2020). 100 Jahre Rezeption des Todestriebkonzepts. *Psyche: Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 74(11), 831–867. Публікується з дозволу автора.

² За Джонсом (Jones) (1965 [1936]: 324), термін «танатос» був введений Федерном (Federn) (1932; там також: «Rein-Unrein-Prinzip») (раніше в іншому значенні Стекель (Stekel), а термін «деструдо» походить від Е. Вайс (E. Weiss) (1935) (*прим. авт.*).

³ Пор. Грізер (Grieser) (2018: 22) ідеї щодо вмирання та «концептуалізації динамічного чинника смерті як потягу, аналогічного лібідо», а також про хиби у самому формулюванні ідеї про потяг до смерті (*прим. авт.*).

1. *Історичний* етап: Фройд досліджував жахіття Першої світової війни, напр. «воєнні неврози» (Freud, 1919d), що розширило розуміння поняття травми.

2. *Теоретико-логічний* етап: згідно з Фройдом концепція нарцисизму (Freud, 1914c) зумовила зміни в метапсихології в контексті теорії потягів та розглянула, відповідно, питання про місце агресії.

3. *Клінічний* рівень: Фройд мав справу з «невдалими» досвідами психоаналізу та відповідними клінічними феноменами. Стрейчі (цит. за May, 2013a: 106) описує потяг до смерті як «найпотужнішу і, крім того, абсолютно неконтрольовану перешкоду» для психоаналізу.

4. *Особистий* рівень: часто обговорюється значення смерті Антона фон Фройнда (Anton von Freund) та раптової смерті його доньки Софі незадовго до публікації «По той бік принципу задоволення» (спочатку Wittels, 1924; критично May, 2013a). Бьоме (2017, с. 44) писав: «У цей час навколо Фройнда багато смерті»; крім того, Фройд забобонно припускав, що помре «між 61 і 62» (Jung, 1909; Freud & Jung 2012 [1979]: 106), тобто в 1917 або 1918 р.; він також хворів на рак з 1922 року.

Дві інші роботи «Потяг до агресії в житті та у неврозі» Адлера (Adler, 1922 [1908]) та «Деструктивність як причина становлення» Шпільрейна (1912) (див. Warsitz, 2004) передували дослідженням Фройда. Остання представляє «погляд <...> на те, що психологія Я, включаючи несвідоме, керується імпульсами, які лежать ще глибше» (Spielrein, 1912: 471), і окреслює концепцію деструктивності на службі розвитку, використовуючи вислів «інстинкт смерті» (там само: 489).

Мей (May, 2013a) вважає, що «По той бік принципу задоволення» є водночас «внеском у клінічну теорію», «внеском у метапсихологію» та «внеском у завоювання біології» (там само: 110). Вона дискутує в контексті історії становлення цих ідей (згідно з критичним поглядом Grubrich-Simitis, 2013), що суперечлива структура друкованої версії 1920 року стає зрозумілою, якщо у неї включити відредагований Фройдом шостий розділ, який був, власне, відсутній у першій версії. Корекція значно більш революційних припущень у першій версії стосується тез про те, що

настирливе повторення є загальним принципом потягів та потяг до неживого властивий потягам Еґо. Однак у шостому розділі опублікованої версії Фройд наводить аргументи на користь протиставлення Еросу (включає сексуальні потяги та інстинкти самозбереження) потягу до смерті як «новій, незалежній групі потягів» (May, 2013a: 136), яка «з місцем понад двома групами інстинктів (сексуальних та інстинктів самозбереження) згідно зі старою теорією» (там само: 140). Лише потягові до смерті приписується (травматичне) настирливе повторення; тільки цей потяг прагне відновити попередній, неживий стан. На додаток до історичної візії на твір залишається важливим те, що Фройд опублікував цю роботу саме таким чином, з усіма протиріччями, які тепер створюють її форму. З точки зору Льюхеля (1996), це «текст, який не тільки виражає конфлікт між силами, про які йдеться, але й інсценує його», «міметичний текст, який рухається в «ритмі вагань», вперед і назад, шляхом переривання та відновлення того, що було перервано» (там само: 682).

Основні припущення. Основні припущення щодо потягу до смерті стосуються: настирливого повторення, принципу нірвани, ролі біології, а також агресії та мазохізму.

1. Йдеться про дослідження травматичного настирливого повторення (на відміну від попереднього в «Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten», Freud, 1914g). Тут описується спонукальна сила, яка не має на меті задоволення/хіть. Травмою тут є те, що, як «фатальний стимул» (Kimmerle, 1988), прориває захист від стимулів і таким чином створює своєрідну точку зламу на психічній поверхні (Freud, 1920g: 29). Цьому вторгненню має протистояти лібідинозне зв'язування, що, зокрема, означає, що така травматична ситуація призводить до анґедонії, оскільки значна частина лібідинозної енергії використовується для зв'язування стимулів, що вторгаються, або для забезпечення міксу потягів: «Створюється значна «контр-окупація», на користь якої збіднюються всі інші психічні системи» (Freud, 1920g: 30). Спроба такого зв'язку, окрім лібідинозного збіднення⁴, призводить

⁴ Очевидно, що тут існує інша концепція прив'язаності, ніж у теорії прив'язаності. Фонаґі (Fonagy) (2003: 100)

до повторення травматичної ситуації, доки точка розриву не буде закрита та енергія не буде зв'язана. Лише в міру того, як щось, що вривається, повинне і може бути зв'язане, виникають стартові умови для заангажованості психосексуальної сфери.

2. Фройд розглядає потяги «чудові у своїй невизначеності» і в якості «найважливішого, а також найтемнішого елементу психічного дослідження» (Freud, 1920g: 35), включаючи потяг до смерті як «групу потягів» (May, 2013a), який має інтенцію до неживого та асоціюється з третім «принципом нірвани», що доповнює принципи задоволення та реальності.

Принцип нірвани виражає тенденцію потягу до смерті, принцип задоволення представляє вимогу лібідо та його модифікацію, принцип реальності – вплив зовнішнього світу» (Freud 1924c: 373).

Тоді як принцип константності, який пов'язаний з принципом задоволення, прагне зробити психічний апарат відносно вільним від напруги (тобто прагнути до постійно низької або сталої кількості збудження), принцип нірвани повинен цілковито нівелювати це збудження. У роздумуваннях Фройда тут є значні протиріччя (напр., Laplanche & Pontalis, 1972), оскільки іноді він визначає «принцип нірвани» як прагнення підтримувати постійний рівень напруги, а іноді як прагнення досягти повного розслаблення.

Зокрема, Фройд визначає «принцип нірвани» то як прагнення підтримувати постійний рівень напруги, то як прагнення досягти повного розслаблення. У п'ятому розділі книги «По той бік принципу задоволення» він говорить про потяг до смерті як про «внутрішнє прагнення організму до відновлення попереднього стану» (Freud, 1920: 38) та його «консервативний» характер (там само: 39), що зрештою призводить до навішування ярликів: «Метою всього життя є смерть» (там само: 40). Однак потім він роздумує, що навряд чи можна прийняти це як загальну характеристику, тому потяг до смерті стає окремою групою потягів у шостому розділі. Трохи пізніше Фройд (Freud, 1923b: 275) описує потяг до смерті як «по суті

німий», що, з одного боку, вказує на вже окреслене, щось спокійне чи неживе, а з іншого боку, на його нерепрезентованість. Він відрізняється від Еросу питанням, «потяг проявляє себе як щось консолідуюче чи деструктивне» (Bernfeld, 2001 [1935]: 366).

3. Погляди Фройда на психоаналіз пронизані припущенням, що тілесне опосередковано проявляється психологічно (як філогенетично, так і онтогенетично), його теорію сексуального розвитку можна назвати матеріалістичною, і останнє, не менш важливе, доповнення Фройда до пізніших видань «Трьох нарисів з теорії сексуальності» демонструє його постійну увагу до того, що він вважає біологічними основами психоаналізу (див. також Valint, 1996 [1930]). Таким чином, гіпотеза потягу до смерті також стосується змагань між викликами тіла та душі не лише у сексуальній сфері, але й в контексті деструктивності чи розпаду, отже, імпліцитно виникає питання, чи є потяг до смерті «межовим поняттям» між психікою і сомою. Спроба Фройда «підкорити біологію» (May, 2013a, с. 110) виникає зі спільного з Ференці бажання сформулювати щось на кшталт «глибинної біології» (Ferenczi, 1972 [1924]) чи «метабіології» (Ehrenberg, 1950; Grubrich-Simitis, 1985). Обидва обмінювалися думками про це, зокрема в листах середини 1910-х; Ференці планував серію публікацій під назвою «Біоаналітичні нариси», включаючи «Про обґрунтування психоаналітичних точок зору в біологічному колі знань», що для обох мало велике значення; у Ференці ідеї також виникали під час його роботи над угорським перекладом «Трьох нарисів...» Фройда, хоча він і писав: «Я заблукав у біологічних проблемах і не можу віднайти шлях до психології» (цит. там само; але пізніше, головним чином, у *Versuch einer Genitaltheorie*, Ferenczi (1972 [1924])).

4. Загалом Фройд розглядає агресію як екстерналізований потяг до смерті, що в кінцевому підсумку означає, що агресивні дії є способом уникнення біологічного самознищення, якщо зв'язування потягу до смерті через Ерос не вдається. Важливою є характеристика «потягу до смерті», описана Романовим (Romanov, 2017: 1031), який розуміє її як «пасивну аутодеструктивність» чи «неа-

зазначає, що в теорії прив'язаності «наразі немає місця для такої концепції, як потяг до смерті»; про прив'язаність і смерть див. Müller & Loetz (2019) (прим. авт.).

гресивну деструктивність». Це ілюструє, що потяг до смерті не направлений на об'єкт, отже, відрізняється від агресії, оскільки агресія спрямована на щось і являє собою форму скерованості на об'єкт чи певну прив'язаність (напр., Renot, 2017). Фройд розуміє мазохізм як «повернення до попередньої фази» потягу, а садизм – як розворот потягу, спрямованого проти Его. Садизм як звернений назовні мазохізм не розглядається вже як сексуальний потяг, а як потяг до смерті. Тут стає зрозуміло, що слід розрізняти садизм у контексті теорії лібідо, садизм як спрямований назовні потяг до смерті та деструктивність/агресію як елемент об'єктних стосунків.

Потяг до смерті після 1920 року. Можна прослідкувати три напрями подальшого розвитку ідей Фрейда між 1920 і 1939 роками: формування та вплив Супер-Его, взаємозв'язок між потягом до смерті та агресією, концептуалізація значення агресії для культурного розвитку (клінічні прояви потягу до смерті, наприклад, у Kernberg, 2016: 14, – настирливе повторення, садизм/мазохізм, негативна терапевтична реакція, самогубство та [само] деструктивні процеси).

Два аспекти особливо важливі для Супер-Его стосовно агресії чи потягу до смерті: по-перше, його суворість не походить від суворості «реальних» батьків до дитини, а швидше від сили агресії дитини стосовно них (Freud, 1930a: 497)⁵, а по-друге, внутрішня економіка інстанції совісті: Его хоче бути любленим Супер-Его, але сприймає його агресію як покарання або почуття провини; коли придушуються потяги, їхні «агресивні компоненти трансформуються в почуття провини» (Freud, 1930a: 499). Фройд (Freud, 1923b: 283) пише про Супер-Его меланхоліка як таке, в якому є щось на зразок «чистої культури потягу до смерті», «і воно справді досить часто досягає успіху в тому, щоб довести Его до смерті».

Фройд (Freud, 1930a: 481) описує «агресивний потяг» як «спадкоємця та головного представника» потягу до смерті. Подібно до припущення про мазохізм, який може виглядати

⁵ Раніше у Кляйна (Klein) (1985 [1927]: 8): «Бажання знищити об'єкт, кусаючи, з'їдаючи, ріжучи, відбувається саме тому, що цей об'єкт стає караючим через інтроекцію об'єкта, яка починається з едіпових імпульсів і страхом перед відповідним покаранням» (прим. авт.).

як садизм, тут ідеться про те, що агресивна поведінка виникає з потягу до смерті, і навіть більше: що вона захищає індивіда від «змішаних інстинктивних» впливів, які діють всередині неї і спрямовані проти неї самої. Тоді як Ерос прагне «створювати і підтримувати все більше зв'язків», мета «деструктивного потягу» полягає у «розриві зв'язків і, отже, нищенні речей» (Freud, 1940a: 71). Загалом, для Фрейда протиставлення між драйвами життя та смерті може бути конкретизоване в поняттях «полярності любові та ненависті» (Freud, 1923b: 271). Агресія чи деструкція – це завжди потяг до смерті, обернений назовні, та прояв «змін у співвідношенні потягів» (Freud, 1940a: 71).

Фройд замислюється над питанням про значення потягу до смерті та агресії для розвитку культури. Тоді як сексуальний потяг у сублімованій формі і у цілеспрямований спосіб може творити культуру, Фройд (Freud, 1930a: 481) підкреслює, що культура знаходить свою найсильнішу перешкоду у «схильності до агресії» як в одній із «первинних, незалежних, інстинктивних схильностей людини» (там само: 481). Той факт, що культура «побудована на відмові від потягів» (там само: 457; критично, наприклад, Маркус, 1979 [1955]: 170 і далі), означає, що вона вимагає також «інших жертв, крім сексуального задоволення» (Freud, 1930a: 467), тому що людина не є винятково «ніжною істотою, яка потребує любові».

Історія осмислення потягу до смерті. «По той бік принципу задоволення» та припущення про потяг до смерті спричиняють «асейсмічну ударну хвилю» (Akhtar, 2011: 2) на підґрунті психоаналітичної теорії: «Здавалося, що Майстер <...> збожеволів від своєї роботи, або, можливо, й від людства» (Brun, 1953: 81).

Ранні критичні зауваження. Абрахам (1999 [1924]) дотримується іншого підходу до концептуалізації агресії, а саме з точки зору теоретичного обґрунтування лібідинозності оральної та анальної агресії в контексті фаз психосексуального розвитку. Так звучить перша лінія «мовчазної» критики Абрахама: питання можливості описувати агресію як елементу теорії лібідо чи принципу задоволення.

Джонс проявляє скептицизм щодо концепції потягу до смерті та висловлює невпевненість у тому, що агресія не здатна виконувати функцію «усунення перешкод на шляху до задоволення, і в цих випадках ідеться про так звані «реактивні» інстинкти» (Freud, 1930; Paskauskas, 1993: 666); у власному викладі теорії потягів (Jones, 1965 [1936]) він залишається нейтральним. У своїй концепції афанізісу Джонс намагається описати комплекс кастрації у ширшому розумінні. Страх бути кастрованим означає не страх втрати (чоловічого) статевого органу, а страх позбутися сексуальності, тобто спроможності до насолоди та задоволень. Таким чином, виникає побоювання свого роду психосексуальної смерті, «повного і, отже, незворотного знищення здатності до сексуальних задоволень», що «лежить в основі всіх неврозів» (Jones, 1928: 13). «Найближчими клінічними проявами до ідеї афанізісу <...> є, власне, думки про кастрацію та смерть (свідомий страх смерті та несвідомі бажання смерті)» (там само).

Бернфельд та Фейтельберг (1930) обговорюють біологічні підґрунтя припущення про потяг до смерті. Вони запитують, «чи можна розуміти потяг до смерті як окремих випадок закону ентропії у сфері органічних явищ» (там само: 191). Замість певного роду принципу стабільності біологічної чи психічної економіки йдеться радше про питання впорядкування ентропії, описане Ліхтенштейном (1935): для нього циклічний повторюваний рух є визначальною характеристикою потягу.

Феніхель (Fenichel, 1998 [1935]) зазначає, що ідея про потяг до смерті не доповнює метапсихологічне визначення потягу, викладене в «Потяги та їх долі» (Freud, 1915c), тому «мені не видається можливим протиставляти «потяг до смерті» як один тип потягу іншому типу потягів» (Fenichel, 1998 [1935]: 365). Далі він бачить труднощі концептуалізації деструктивності. Він виступає за «принцип», «який спочатку застосовувався до всіх потягів», а саме принцип нірвани як прагнення до розслаблення та «відпочинку» після збудження» (там само). Аргументи прихильників потягу до смерті вказували б лише на необхідність встановити, «що первісне інстинктивне життя має потужне руйнівне забарвлення»,

але вони нічого не говорять про генезис цього забарвлення, нічого не говорять про те, що руйнування було спочатку спрямоване проти власного Я і мало іншу якість, ніж інший, також існуючий, протилежний тип потягу» (Fenichel, 1998: 367).

Райх постає як найзапекліший опонент, «сповнений рішучості боротися з розмовами про потяг до смерті в моїй сфері діяльності» (Reich, 1969 [1942]: 99). Він описує гіпотезу про потяг до смерті як «хибну доктрину» (там само: 100) чи як «невдале припущення» (Reich, 1969: 310). Райх вважає, що «аналітики потягу до смерті» часто плутають страх і потяг, а сам він припускає, що агресія завжди слугує для створення задовільних умов, а мазохізм є спробою уникнення гірших мук, тому «потяг до смерті» з'являється як реакція на невдачу.

Брун (Brun, 1953) подає повний огляд сприйняття ідеї про потяг до смерті до 1952 року (див. Frank, 2015: 433 і далі про опір до теорії потягу до смерті в повоєнній Німеччині). У власній позиції Брун також виступає проти первинного агресивного потягу: «Агресія проти об'єктів від початку була на службі самозбереження і, отже, у всіх своїх формах може виникати з відповідних часткових інстинктів самозбереження» (Brun, 1953: 103).

Таким чином, деякі основні напрями критики вже можна побачити в ранньому сприйнятті концепції потягу до смерті. По суті, питання полягає в тому, чи відповідає потяг до смерті психоаналітичному визначенню потягу, тобто, чи можна сказати, що потяг до смерті має власну форму енергії (за аналогією з лібідо), чи можна знайти щось, що відповідає ерогенним зонам, і, отже, чи можна визначити джерело потягу (напр., Zepf, 2006: 35; Böhme, 2017: 21; Müller-Pozzi, 2008: 157).

На початку критика була спрямована в обмеженій мірі лише на біологію, з часом це зміниться; напр., Б. Цепф (Zepf, 2006: 38): «Це спекулятивна теологізація людської природи, яка суперечить науковому знанню». Основним напрямом критики є питання первинної агресії або (ауто)деструктивності. Критика стосується того, чи не завжди агресія є вираженням реактивного способу подолання (психосексуальної) невдачі.

Традиція Кляйн-Біона. Стосовно уявлень про потяг до смерті у Мелані Кляйн (Bott Spillius та ін., 2011: 300) слід зазначити, що, на відміну від Фрейда (1915b: 350), Кляйн припускає, що у несвідомому існує, хоча й дифузна, ідея власної смерті, а отже, і «страх перед знищенням життя» (Klein, 2006 [1948]: 169). Таким чином, вона може поставити в центр страх, який виникає через те, що в особистості діється щось руйнівне:

«Але ми знаємо, що руйнівний інстинкт спрямований проти організму. Его повинно сприймати це як небезпеку. На мою думку, саме ця небезпека проявляється як страх. Тому страх виникає з агресії» (Klein, 1987 [1932]: 160).

Кляйн розрізняє два «напрями» «страху, викликаного деструктивними інстинктивними імпульсами»: з одного боку, страх «знищення власного тіла деструктивними імпульсами», тобто «страх внутрішньої інстинктивної небезпеки», з іншого боку, страх перед «об'єктом як джерелом небезпеки» (там само: 162).

Для Кляйн страх, згенерований потягом до смерті, призводить до проєкції, яка у своїй ранній формі означає створення об'єкта (переслідування). Подібно до потягу до смерті, розвернутого назовні (напр., Klein, 2000 [1958]: 238), тут щось «внутрішнє» вивертається так, що воно сприймається як загроза, яка надходить ззовні: «Я вважаю, що первинна небезпечна ситуація, яка виникає під впливом потягу до смерті, сприймається як всепоглинаюча атака, як переслідування» (Klein, 2006 [1948]: 171). Саме тут спроектована та внутрішня деструктивність об'єднуються, і «атаковані груди [стають] зовнішнім репрезентантом потягу до смерті» (там само: 172). Існує «постійна зміна <...> між потягом до смерті, який працює всередині і розвертається назовні» (там само: 172). Це є центральним у концепції несвідомої фантазії: вона формує «психічний наслідок, психічну репрезентацію потягу» (Isaacs, 2016 [1948]: 549).

Динаміка розвитку не обмежується проєкцією; щось також «береться» від об'єкта інтроєктивно, тобто обробляється психічно таким чином, що переживається як частина «Я» (з посиланнями на формування Супер-Его). Через деструктивність, яка виникає внаслідок спроби подолати ранні страхи анігіля-

ції, «дитина, яка ненавидить, <...> створює ненависні груди, які вона потім інтерналізує, і це стає психічним підґрунтям насильницьких нападів на себе та об'єкт» (Bell, 2015: 413⁶). Потяг до смерті також пов'язаний із нарцисизмом (напр., Blass, 2019)⁷: нарцисичні об'єктні стосунки несуть із собою фантазії про поглинання або вбивство об'єкта, принаймні в руслі деструктивного (а не лібідного) нарцисизму (Rosenfeld, 1971; Beland, 2011: 162). Кляйн (Klein, 1957: 246) вважає надмірну заздрість «побічним ефектом деструктивних імпульсів». Це пов'язано з неминучою появою «елемента невдачі через <...> груди», що підсилює «вроджений конфлікт між любов'ю та ненавистю та глибинний конфлікт між потягами життя та смерті» (там само: 241).

Клінічними проявами «потягу до смерті» можна вважати ситуації, в яких атакується живий процес аналітичної роботи чи психологічного розвитку (потяг до смерті, згідно із Сігал (Segal, 2002: 105), прагне до «деструктуризації»; відсутність розвитку як патологічна організація (Steiner, 1998), коли переважають стагнація, всемогутність чи ідеалізація, оскільки зв'язок між аналітиком і аналізантом руйнується: «Те, що є «мертвим», – це спосіб, у який атакуються значення, специфічність [і] відмінності, будь-які процеси розвитку гальмуються чи руйнуються» (Feldman, 2000: 64; див. також Weiß, 2002; Frank, 2011). Ось чому Стайнер (2013: 34) говорить про потяг до смерті як про «потяг супроти життя».

З точки зору Фельдмана (Feldman, 2000: 64), потяг до смерті діє двома шляхами: з одного боку, життя та розвиток особи чи об'єкта зазнає експансії та руйнується, а з іншого боку, «зберігається зв'язок із об'єктом, який часто має мазохістичний контекст». Беланд (Beland, 2011: 157) вказує на те, що проєкція

⁶ Теорія розвитку Віннікотта (1993 [1969]) також пов'язана з атаками на об'єкт, фантазією про руйнування та любов до об'єкта, що міцніє, бо виживає після атак. Оскільки теорія агресії Віннікотта (див. Abgam 1996: 15 і далі) не пов'язана явно з потягом до смерті, я зупинюся на цьому зауваженні.

⁷ У «Поза принципом задоволення» Фрейд вводить модель нарцисизму, «яка одразу пов'яже його зі смертю», оскільки деструктивний нарцисизм розуміється як «заперечення об'єкта» або як руйнування об'єкта, або як руйнування зв'язку, призводить до стану стагнації, відсутності розвитку (Blass, 2019).

деструктивності потягу до смерті пацієнта може досягати аналітика і мобілізувати його потяг до життя.

Згідно з Беллом (Bell, 2015: 412), можна виділити три рівні:

1. Зосередженість на прагненні знищити життя або живого (особливо думки чи почуття).

2. Акцент на знищенні себе та об'єкта у сенсі творення смертоносної пасивності.

3. Запобігання розвитку, та не через знищення, а через творення стану паралічу.

Франк (2013) пропонує додати третій постулат до принципів задоволення та реальності – «принцип зла», описаний Кляйн у 1925 році в психоаналітичному дитячому кейсі.

Хоча Біон прямо не описує потяг до смерті (Beland, 2008: 157), тема деструктивності як така з'являється, особливо в контексті його ідеї про атаку на зв'язки. Він має справу з «деструктивними атаками <...>, які пацієнт робить на все, що, на його думку, служить для зв'язків одного об'єкта з іншим» (Bion, 2013 [1959]: 105). На додаток до цього розуміння, яке стосується деструктивного розщеплення у світі об'єктів, існує також рівень, на якому «процеси розщеплення через надмірну деструктивність <...> переносяться на зв'язки всередині самих процесів мислення» (Bion, 2013 [1957]: 59).

Згодом Біон (Bion, 1990 [1962]) розглядає це через позначення «L» (любов), «H» (ненависть) і «K» (знання); кожне з них є «знаком, що позначає зв'язок» (там само: 94). Щось може бути пов'язане одне з одним через любов, ненависть або знання, і, відповідно, деструктивні атаки можуть впливати на кожен із цих зв'язків, призводячи до «мінус-феноменів» (Bion, 1992 [1963]: 86) – відсутності емоцій або незнання (через знищення потягу до знань). Вермот (2018: 16) вказує на те, що Біон розумів потяг до смерті «як атаку на ці три форми зв'язку: L, H і K», а Мертенс (2018: 262) вказує, що атака на зв'язки стосується контрасту між «емоцією та антиемоцією»: «Усі зв'язки, які можуть виникнути з внутрішнім емоційним світом, мають бути розірвані». Руйнування власної здатності мислити Біон розуміє як щось, що відбувається «під приматом принципу задоволення» (там само: 190).

Біон постулює, що архаїчні страхи та дифузні стани напруги повинні бути спроектовані та контейнеровані іншою людиною. Страх анігіляції, якщо він не абсорбований і не детоксикований іншою людиною, переживається як «безіменний жах» (Bion, 1990: 232): «Цей страх перед знищенням породжує психічний потяг до смерті як атаку на зв'язки» (Beland, 2008: 159). Атаковані та знищені зв'язки призводять до відсутності емоцій, незнання чи спотворення, оскільки немає ні зв'язку для контейнінгу, ні апарату для мислення.

Гротштайн (2000) представляє переформулювання концепції потягу до смерті як «вродженої недиференційованої захисної стратегії» для збереження життя (там само: 470). Він концептуалізує потяг до смерті як «адаптивний»; це «палімпсест страждань, яких зазнав вид, і «запис» усіх типів небезпек, яких зазнали вид та індивід з моменту створення життя» (там само: 471). Явища потягу до смерті вказують на потенційні небезпеки та є потенційними провісниками їх подолання.

Погляди французького психоаналізу. У французькому психоаналізі потяг як «pulsion» все ще посідає центральне місце сьогодні як пульсація, яка пов'язана з відкриттям і закриттям. Лапланш та Понталіс (1972: 500) зазначають, що деякі автори, говорячи про потяг до життя та смерті, вживають слово «інстинкт» замість «pulsion», як у випадку (сексуального) потягу (див. також Laplanche, 2003).

Поняття смерті і потягу до смерті є важливими у структурному психоаналізі Лакана (Evans, 2002: 305; Ruhs, 2019: 128). Смерть перебуває в центрі людського існування завдяки двом аспектам: з одного боку, Лакан (Lacan, 1986 [1953]: 166) погоджується з Гегелем, що символізація є «вбивством речі»: мова і символ забезпечують усвідомлений доступ до досвіду, руйнуючи при цьому безпосередність чуттєвого досвіду (пор. Widmer 1984). З іншого боку, у Лакана (1996 [1959/60]: 324) ми знаходимо поняття «повторної» смерті або існування «між двома смертями»: людина та її тіло вмирають у сенсі завершення життя, а потім знову, бо мертве тіло розкладається.

Хоча Лакан називає потяг до смерті «підозрілим <...>», він пише: «Кожен, хто уникає потягу до смерті в його [тобто Фрейда]

вченні, цілком неправильно його сприймає» (Lacan, 2015c [1966]: 337). Лакан розуміє (парціальний) потяг через образ замкнутого кола, на якому потяг не влучає у свою «ціль», об'єкт, а кружляє навколо нього і врешті досягає своєї мети, а саме повертається до самого себе. (пор. Lacan, 2015 [1964]: 182). Лакан бачить потяг до смерті тісно пов'язаним із символічним:

«Символічний порядок <...> – ось що має на увазі Фройд, коли говорить нам про потяг до смерті як найбільш фундаментальний» (Lacan, 2015a [1954/55]: 414). У цьому сенсі потяг до смерті слід відрізнити як символічний від (біологічного) інстинкту (Lacan, 1996 [1959/60]: 253) і загальних аспектів інстинкту: «Різниця між потягом до життя та потягом до смерті є істиною, оскільки вона виражає два аспекти потягу» (Lacan, 2015b [1964]: 270). Лакан припускає це тому, що символічне несе у собі сліди вбивства, яке мова чинить з досвідом, а також тому, що потяг прагне повернутися до самого себе, до стану спокою чи початкового стану. Він використовує поняття насолоди (жаги – прим. ред.) (наприклад, Lacan 1996 [1959/60]), яке, на відміну від принципу задоволення, позначає надлишок. Для Лакана «за межами» принципу задоволення лежить задоволення, яке є болісним і більше не слідує власним принципам (зменшення стимулу), а радше прагне «більшого»: «Потяг до смерті – це означення для постійного бажання прорватися через принцип задоволення <...> до певного надлишку насолоди (жаги – прим. ред.)» (Evans, 2002: 115; див. Ruhs, 2019:130).

В іншому контексті Кірхгоф (2011: 108) також вбачає вихід «за межі» принципу задоволення в надлишку: «абсолютне виконання» несвідомого бажання, яке «може бути виконано лише ціною життя» (Kirchhoff, 2011: 111) і концептуально презентується у роботі Фрейда як потяг до смерті, «перебуває <...> поза принципом задоволення, оскільки останній виходить за межі самого себе, і нескінченне задоволення (жага – прим. ред.) <...> більше не було б таким для суб'єкта, бо суб'єкт перестав би існувати». Так само Клауї (2017) ілюструє, що тема смерті проходить через усі напрацювання Фрейда, і, на його думку, гіпотеза потягу до смерті «не виглядає

як пізнє переосмислення в роботах Фрейда» (там само: 9), а завжди міститься в них: перед лицем (первинного) витіснення та (первинного) заперечення власної смерті виникає певний потяг, який можна описати як потяг до смерті (там само: 25). Смерть виключена зі світу несвідомого; згідно з Фройдом, там нема можливості для її репрезентації, тому вона «сама по собі не є матеріальною, а лише точкою фіксації в психіці, з якої формується потяг до смерті» (там само: 26).

Лапланш вважає, що опрацювання теми нарцисизму та пов'язані з цим зміни в теорії потягів спонукали Фрейда сформулювати ідею про потяг до смерті (напр., Hegener 2013: 147; Whitebook, 2018a: 369). «Потужне протистояння інстинктів життя та смерті» стосується двох принципів – прив'язаності та відчуження, «протистояння яких репрезентоване в психічному апараті» (Laplanche, 2011b; Bell 2004). Лапланш (Laplanche, 2014) дискутує про енергетичне підґрунтя та наслідки припущення про потяг до смерті та принцип нірвани (замість константи) (Früh, 2011). Для нього потяг до смерті – це «душа, принцип формування циркуляції лібідо», він концептуалізує перетин шляху «вільної» енергії первинного процесу до Еросу та «зв'язаної» енергії вторинного процесу у потягу до смерті (Laplanche, 2014: 177). Суть потягу до смерті полягає в тому, що немає вічності чи нескінченного жадання в контексті вільної енергії та збудження (пор. Носк, 2000: 213). Іншими словами, Ерос відроджує потяг до смерті, гарантуючи невпинні порухи душі. Потяг до смерті ж гарантує, що збудження неминуче досягне спокою та задоволення.

Тоді як Фройд у шостому розділі «По той бік принципу задоволення» протиставляє потягу до смерті самозбереження та сексуальні потяги, Лапланш проводить порівняння між «функцією самозбереження» та «сексуальним потягом», відносячи до них також «інстинкти сексуального життя» та «інстинкти сексуальної смерті». Він виправдовує таке «віднесення потягу до смерті до сексуальних потягів» (Laplanche, 2014: 188) тим, що Фройд мав знайти відповідь на те, що не так із сексуальністю у формі її «найбільшого розчинення, фрагментації та розщеплення»

(Laplanche, 2014: 178)⁸. Концепція потягу до смерті є «повторним підтвердженням того, що завжди становило конфліктну, непримиренну природу сексуальності, що знаходиться в протистоянні з Его» (Laplanche, 2014: 179). Потяг до життя та потяг до смерті є «двома аспектами сексуального інстинкту», які можна розрізнити за тим фактом, що інстинкти сексуального життя відповідають «тотальному та тоталізуючому об'єкту» або відношенню до нього та його катексису, тоді як потяг до смерті відповідає частковому об'єкту та його катексису (там само).

Гок (2000: 215) розуміє потяг до смерті як «межове існування», він описує межу двох форм потягу (самозбереження та сексуальності) і розглядає «в парах протилежностей вільну енергію – зв'язану енергію, первинний процес – вторинний процес, народження – прив'язаність, сексуальність – Я і також принцип задоволення – принцип реальності <...>, які не мають чіткого місця» (там само: 213). В якості чогось, що постає «як внутрішня межа самореалізації, самореалізація Еросу», потяг до смерті як «концепція межі» є «тим компонентом потягу, який уникає будь-якого процесу структурування» і «проявляється як рештки та надлишки цього процесу» (там само: 215).

Потяг до смерті посідає певне місце й у «Парижській школі» психосоматики (особливо Marty, 1976; Smadja, 2005: 171; Zepf & Gattig 2013: 375), у контексті конституційно слабкого потягу до життя з наслідком атак як на розвиток, символізацію і значення, так і на тіло, бо коли не відбувається зв'язування деструктивних імпульсів у формі змішаних потягів, події зміщуються «з власне психічного апарату в інше місце» (Marty et al., 1979: 911). У цьому контексті де М'юзан зміщує ідеї Фрейда про потяг до смерті на конкретну долю потягу, акцентуючи «менше на потягу до смерті, ніж на [модальності] його функціонування» (de M'Uzan, 2014 [1977]: 78). Де М'юзан також стурбований «роботою над переходом»

щодо лібідної економіки вмирання. Він підкреслює, що існує «взаємодія між інстинктом самозбереження, який працює навіть у відчаї, і впевненістю у смерті». «Лібідна експансія» у сенсі «відновленого бажання стосунків» змушує вмираючу людину сформувати «останню діаду», тобто останні близькі стосунки, які часто являють собою форму емоційного завершення або інтеграції (de M'Uzan, 2014 [1977]: 226).

Грін (Green, 2004) присвячує свою роботу «загадці, залишеній Фрейдом» (Green, 2004: 872) щодо «репрезентації потягу до смерті» у психіці (Green, 2010). Тоді як, на його думку, «у потязі до життя» прив'язаність і відчуження можуть відбуватися одночасно, потяг до смерті «містить лише відчуження» (Green, 1993: 873)⁹. Тоді як «життєві інстинкти насамперед прагнуть виконати функцію об'єктивізації», тобто створити «стосунки з (внутрішнім і зовнішнім) об'єктом» і «трансформувати структури в об'єкт» (там само), потяг до смерті прагне «до «деоб'єктивізації через максимальне, наскільки це можливо, відчуження», при цьому «об'єктні стосунки» та їх «аналогі» зазнають атаки (Green, 1993: 874). «Мовчання» інстинкту смерті полягає в тому, що його «проявом <...> є втрата катексису» (там само), через руйнування зв'язків та сенсів. Далі Грін розвиває це до «негативного нарцисизму» як атаку на процес об'єктивізації (див. про «Нарцисизм смерті» Green, 2004).

Функція деоб'єктивізації або негативний нарцисизм перебувають у контексті «роботи негативу» (Green, 1999)¹⁰. Він запозичує визначення у Гегеля і намагається використати його для характеристики тих процесів, які пов'язані з нерепрезентацією або з тим, що «виникає з негативізації» (Dammann, 2014: 894). «Робота негативу» включає «негативну галюцинацію» (що означає «галюцинацію відсутності об'єкта» (за його реальної при-

⁸ Пор. Гегенер (Hegener, 2013: 173), який розглядає погляди Лапланша на інстинкт смерті як на «частину статевого інстинкту, яка найменш соціалізована», як на «тривіалізацію» людської деструктивності (прим. авт.).

⁹ Йдеться про те, що Грін (Green) розрізняє «агресію, пов'язану з об'єктом» від «деструктивності, що деоб'єкталізує» (Dammann 2014: 891) (прим. авт.).

¹⁰ Варзіц (Warsitz) вважав (2004: 81), що психоаналіз у формі потягу до смерті «закріплює принцип негативності як найглибшу полярність у своїй теорії потягу» (прим. авт.).

сутності – прим. ред.); Dammann, 2014: 895), а також зв'язки із захисними механізмами.

Таким чином, французький психоаналіз формулює поняття насолоди (жаги – прим. ред.), описує сексуальний контекст потягу до смерті та значення «роботи негативу».

Концептуалізація агресії на прикладі теорії Кернберга. У цьому форматі я не маю можливості провести огляд психоаналітичних теорій агресії (Überblick & Wirth 1989; De Masi, 2015; Einteilung & Bohleber, 2001: 865)¹¹. Автори Его-психології досліджували тему агресії (пор. Eissler, 1992) і, зокрема, Хартман у своїх ідеях про нейтралізацію та сублімацію, у яку також включено роздуми про агресивні імпульси. Хартман, Кріс та Льовенштайн (1947) розташовують агресію «по цей бік» принципу задоволення (Brenner, 1971)¹².

Концепцію афектів Кернберга у контексті теорії об'єктних стосунків можна розглядати як продовження, але також і як критичний перегляд концепцій Я-психології (таких як теорія Кляйн)¹³. Він розглядає афекти як більш фундаментальні структури порівняно з потягами. Афекти є «будівельними блоками» потягів (Kernberg, 1985: 86), які формуються з них як вторинні мотиваційні структури.

¹¹ Пор. Паренс (Parens, 2011: 160), який виступає за відмову від концепції інстинкту смерті та розрізняє чотири категорії агресивної поведінки: «деструктивність, пов'язана з незадоволенням», «неафективна деструктивність», «недеструктивна агресія» та «деструктивність, пов'язана із задоволенням» (прим. авт.).

¹² Див. Карузо (Caruso, 1983: 195 f.), який називає «ревізійністським» перетворення гіпотези про потяг до смерті на «просто опис агресії» (прим. авт.).

¹³ Хоча Когут (Kohut, 1987: 62) описує припущення про потяг до смерті як теорію, «яку, на мою думку, не можна вилучити з чудової структури теоретичної системи Фрейда без серйозного порушення її зв'язності та внутрішньої послідовності», він пропонує своє основне припущення про «трагічну людину» (замість «винуватої»), що явно знаходиться «поза принципом задоволення» (Kohut 1981, с. 120), фокус селфпсихології лежить в інших контекстах, ніж інстинктивна агресія чи деструктивність (проте дивіться роботу Каттера, 2002, який обговорює гіпотезу потягу до смерті стосовно себе та концептуалізує її у напрямі захисту від несвідомих дитячих бажань смерті батьків). Подібним чином можна сказати, що для реляційного психоаналізу значення мотиваційних структур впливає з різних основних припущень, а базова біологічна деструктивність відкидається (прим. авт.).

Формуються «групи афективно-детермінованих одиниць, сповнених задоволення, і <...> групи неприємних афективно-детермінованих одиниць», вони розвиваються «в лібідинозно-насичені та агресивно-наповнені констеляції систем психічних потягів», у «лібідо та агресію як два найсильніших психічних потяги».

Для Кернберга (Kernberg, 2014: 153) «самодеструктивність є центральною мотиваційною системою», і він пов'язує це припущення з потягом до смерті, який для нього є «результатом патологічного розвитку більш важких проявів агресії», «що через певні розвитково-психологічні чинники спрямована проти власної самості». Це «негативні афекти <...> організувалися як саморуйнівна агресія» (там само). Однак Кернберг віддає перевагу такому терміну, як «агресивний потяг», замість поняття про потяг до смерті (Kernberg, 2014: 156). Концепція потягу до смерті є виправданою, оскільки вона стосується «несвідомої домінуючої мотивації до самознищення» (Kernberg, 2014: 164), але тоді йдеться не про «первинну схильність», а про «серйозно організовану мотиваційну систему». Травми розвитку не породжують аутодеструктивність, звану «потягом до смерті», а швидше, забезпечують специфічну організацію негативних агресивних афектів стосовно себе чи інших і, таким чином, є «суттєвим ускладненням агресії як центральної мотиваційної системи» (Kernberg, 2014: 165).

Діалектика і роз'єднання у понятті «потяг до смерті». Тоді як Брун (Brun, 1953) збирає ранню історію рефлексій на тему потягу до смерті, Фогт (2001) підсумовує коментарі на цю тему з моменту цієї публікації. Він розрізняє біологічний, метапсихологічний, клінічний і філософський рівні і доходить висновку, що ані біологічно, ані метапсихологічно немає нічого, що підтверджує припущення про потяг до смерті. Основні критичні зауваження залишаються актуальними й донині (Zerf, 2006), хоча існує низка метапсихологічних переформувань. Досліджуючи подальші сучасні підходи, важко узгодити їх з добре відомими теоретичними концепціями (див. огляд Blüml, 2019: 15). Далі представлені концепції, які розглядають потяги до життя та смерті в діалектичному взаємозв'язку та/або представля-

ють погляд, що ґрунтується на ефектах розділення та втрати.

Цагерманн (1988) пов'язує потяг до смерті з «прагненням до злиття» (Цагерманн, 1988: 5), оскільки центральною характеристикою потягу є «усунення напруги, що виникає через втрату стосунку з об'єктом задоволення та через його відсутність») (там само: 3), можна сказати, що потяг до смерті прагне до зменшення напруги через злиття (з материнським/інцестуозним об'єктом), що врешті призводить до «втрати Я» (там само: 101). Оскільки, окрім інстинктивних прагнень до злиття та зняття напруги (смерть), потреби Я також включають «дистанцію нетотожності до об'єкта, яка необхідна для можливості досвіду» (там само: 4). Отже, важливим є ще один потяг, який психічно «зберігає відокремлення від об'єкта і, таким чином, підтримує психічне життя» – потяг до життя/Ерос (там само: 5). Цагерманн пов'язує цю основну структуру з едиповою ситуацією, оскільки триангуляція «батьком» і загроза кастрації захищає від злиття ідентичності з первинним об'єктом через заборону; Отже, «первинна сцена <...> репрезентує потяг до життя (Ерос)» (там само: 13).

Шмідт-Геллерау (2003), розглядаючи проблему жадання, принцип задоволення чи нульовий принцип, стверджує, що «нульова напруга» не означає відсутність напруги, а швидше досягнення оптимального стану спокою. Вона розуміє потяг до життя як «(+ потяг», а потяг до смерті як «(-) потяг». Потяг до смерті, а також інстинкт самозбереження визначаються пасивними цілями. Тому вона говорить про «інтроверсійні, пасивні тенденції» потягу до смерті (Шмідт-Геллерау, 2003: 313) або «квієтистичний агент» (там само: 314) всередині нього. Вона вводить концепцію «(-) енергії» (там само: 318), яку вона називає «Лете», і розглядає можливість «процесів летичного катексису» (там само: 319), тобто процесу, спрямованого «всередину» психічного. Потяг до смерті як потяг відповідає на рівні сприйняття інстинкту самозбереження, джерело своє знаходить у «біогенних зонах» (там само: 210), об'єктом своїм визначає Я, мету свою вбачає в пасивності та живиться «Лете» як своєю енергією (там само: 320).

Розуміння потягу до смерті як «мінус-потягу» пояснює, чому в його основній структурі не йдеться про агресію (хіба що у випадку відокремлення/відчуження чи «пасивно-агресивної поведінки»), оскільки Шмідт-Геллерау (2006) розуміє агресію як результат інтенсифікації сексуальних потягів та інстинктів (само) збереження.

Коли спотворюється сприйняття близькості та дистанції до об'єкта, на який спрямовані сексуальні імпульси та інстинкти самозбереження, тоді агресія служить для регулювання близькості/дистанції.

Кюхенгоф (2008) використовує концепцію негативності для переформулювання стосунків між Еросом та потягом до смерті, які він розуміє як «різні принципи <...> у взаємодії з конститутивною відмінністю» (Кюхенгоф, 2008: 488). Він посилається на ідеї формування символів, які представлені Фройдом у прикладі гри з катушкою ниток – про присутність і відсутність, сприйняття та репрезентацію. Суб'єкт стикається з моментами відокремлення та відмінностей і тільки тоді створюється можливість формування досвіду індивідуального психологічного світу. Ерос та потяг до смерті є принципами, які намагаються віднайти спосіб впоратися з цим. У цьому прочитанні «дуалістична модель впорядкування» може бути розширена через «досвід відмінностей» як медіатора, який дозволяє досягти діалектичної взаємодії цих двох основних психічних принципів (там само: 476f.). Відмінність опосередковує прив'язаність та відокремлення, так що мислення, символізація та стосунки з іншим стають можливими, оскільки Ерос і потяг до смерті не протистоять один одному, хоча можуть існувати «приємні напруги та неприємні розслаблення» (Freud 1924c: 372).

Для Варсіца (2005) потяг до смерті перебуває «на службі життя» (Варсіц, 2005: 16). Слідуючи за Шпільрейн (1912), він наголошує на необхідності відчуження та відокремлення для розвитку. Потрібне (символічне) руйнування або навіть вбивство об'єктів, щоб відновити їх у собі і таким чином віднайти власне життя як суб'єкта (ähnlich Penot 2017: 97). Чабер (2019) стверджує, що потяг до смерті є чимось, що, з одного боку, служить констру-

юванню, а з іншого боку, вказує на необхідність бути здатним «страждати в присутності іншого» в клінічній ситуації неструктивної нарцисичної ізоляції у перебуванні з іншим (Чабер, 2019: 1327). Якщо визнати «множинність проявів потягу до смерті», а саме «деструктивного від'єднання на службі конструювання» (там само: 1322), то потяг до смерті може виявитися «єдиною можливістю для збереження життя».

Данквардт (2011) дискутує з подальшими ідеями Фрейда після 1920 року, викладеними, властиво, в «Запереченні» (Freud, 1925h), які можна розглядати крізь призму робіт Льюхля (2015), що торкаються гри в котушку з нитками. Тут також ідея відокремлення характеризує зв'язок між потягами до життя та смерті таким чином, що «Его-задоволення відокремлює себе від об'єкта, руйнує і розриває з ним зв'язок не тільки тоді, коли він є незадовільним», але й тоді, коли не може бути досить заспокоюючим (умиротворяючим). Коли такі зв'язки атакуються або розриваються, то це не тільки руйнування, а й <...> новоутворення. <...> Це означає, що потяг до смерті може бути одним із джерел формування об'єкта» (там само: 148).

Звідси впливає теоретично-символічне та «комплементарно-діалектичне» (там само) уточнення того факту, що потяг до смерті може служити Еросу і навпаки. Данквардт (Данквардт, 2014: 223) роздумує над долею потягу до смерті. Відмова від об'єкта чи розрив з ним у перспективі Данквардта (там само: 232) відрізняється від підходу Кернберга, який формулює ідею «дистантної, реактивної, агресивно-деструктивної здатності реагування на зовнішні стимули. Данквардту ж ідеться про «проксимальну, реактивну, агресивно-деструктивну готовність реагувати» (пор. Loch, 1972: 113), що підкреслює безпосередній зв'язок між агресивно-деструктивними тенденціями в контексті «потягу до життя-смерті».

Романов (Romanov, 2017) розуміє потяг до смерті як щось, що викликає «почуття втрати або страх втрати чи розриву всіх зв'язків» (Romanov, 2017: 1037). Досвід втрати об'єкта «переживається на примітивному рівні <...> як атака», на рівні несвідомої фантазії як «присутність злого, садистичного об'єкта,

якого необхідно позбутися» (там само: 1053). Оскільки це сприймається «як запрошення відмовитися від усіх об'єктних стосунків, тобто підпорядкуватися потягу до смерті» (там само), постає питання, чи є розрив стосунків первинним чи реактивним: потяг до смерті вступає в дію, оскільки існує відмінність від інших у світі; можливість втрати несе можливість знищення.

Хегенер (2013) також аргументує в рамках діалектичної моделі, що принцип задоволення слід розмістити «між потягами життя та смерті». Він аналізує різні аспекти того, як Фрейд говорить про задоволення, а саме: іноді у сенсі зменшення інтенсивності стимулу, або як пошук приємного збудження. Отже, Хегенер припускає, що принцип задоволення завжди містить самообмеження і що це є конститутивним для цього: «Фрейд вказує <...> на напругу між задоволенням і вмиранням, що робить визначення задоволення таким суперечливим і ставить його між потягами життя та смерті: «безмежне задоволення» тому також означає кінець насолоди» (там само: 172).

Протилежності між потягами життя та смерті вказують на «протиріччя у самому задоволенні»; воно повинно обмежувати себе «у своїй деструктивній надмірності» і таким чином вступати у суперечність із самим собою: «Тільки таке обмеження взагалі робить можливим задоволення» (там само: 173)¹⁴.

Ще одну діалектичну основу можна знайти в чотирьох «антиноміях» потягу до смерті Метте Бланко (2005): 1. У житті є момент самозбереження та момент самознищення. 2. Деструктивність (проти життя) є на службі життя, а життя є на службі деструктивності (проти життя). 3. Життя розгортається через характерні для нього рухи та в напрямку до їх зникнення. 4. Життя як заперечення життя або як смерть. У Метте Бланко (1975) ці міркування поміщені в контекст логіки несвідомого,

¹⁴ В іншій системі відліку Маркузе (Marcuse, 1979: 197) пише: «Просте передбачення неминучого кінця, яке присутнє кожного моменту, повинно привнести репресивний елемент у всі лібідозні стосунки і зробити навіть задоволення болючим у порядку, вільному від гноблення», «[с]мерть перестала бути інстинктивною метою» (там само: 200). Тоді метою прагнення до смерті більше не буде «кінець життя, а радше кінець страждань» (прим. авт.).

яка визначається симетрією та узагальненням. Згідно з логікою несвідомого, життя і смерть тотожні, лише у свідомому осмисленні виникає логічне протиріччя чи асиметрія. Потяг до смерті, згідно з Роде-Даксером (2009: 982), постає тут як «туга за поверненням до неподільного способу буття».

Потяг до смерті за межами психоаналізу. Фройд, очевидно, спирається на біологію, коли розвиває свої ідеї про потяг до смерті; він використовує деякі дослідження свого часу (наприклад, психофізику Фехнера, а саме його «принцип стабільності») і в дискусії з Ференці у них виникає ідея про використання надбань біології у метапсихологічній концептуалізації (до «метабіології» звертається в іншому контексті Ehrenberg у 1950 р.). Цей аспект теорії потягу до смерті піддався різкій критиці, і були деякі «спроби порятунку» ідеї про потяг до смерті через зв'язок із досягненнями біології того часу (напр., Eissler, 1992), а саме через використання концепції апоптозу, запрограмованої смерті клітини (напр., Quinodoz, 2011: 193; Sanches & Favaret, 2002). Також розглядався взаємозв'язок між біологією та міфологією (Reiter, 2011) через намагання обґрунтувати Фройдівий «сучасний міф про смерть» (Künzler, 1986; критика міфологічного тлумачення, наприклад, у Schmid & Noerr, 1987).

Потяг до смерті і філософія культури. Фройд розглядає свої міркування про потяг до смерті у «По той бік принципу задоволення» як спекулятивні (Derrida, 1987: 37). Брун (Brun, 1953: 91) також підкреслює «філософський характер гіпотези про потяг до смерті» і описує її як «трансцендентальну спекуляцію». Роздуми Фройда дотримуються філософської лінії (напр., Böhme, 2017), він прямо посиляється на Шопенгауера (однак «Те, що ми говоримо, навіть не є справжнім Шопенгауером» (Freud, 1933a: 115)); Що стосується життєдайного ефекту знання про власну смерть, посиляються на Гайдегера (напр., Eissler, 1978: 13).

Найдетальніше філософське трактування «По той бік принципу задоволення» можна знайти у Дерріди (Derrida, 1987; пор. Küchenhoff 2008; Hegener, 2014: 105). Дерріда формулює свої роздуми як «життя – смерть» і визначає зв'язок між ними як такий, що не можна означити навіть через «і» чи протиста-

вити: життя – смерть. Для Дерріди вкрай важливо, щоб текст Фройда робив те, що й описує, а саме у «автотанатографії» здійснював повторювані рухи та коливання між життям і смертю. Для наступних дискусій у просторі філософії культури важливою точкою відліку (див. Küchenhoff, 2008) вважається концепція Дельоза «différance», в якій переосмислюється зв'язок між відмінністю та повторенням, що забезпечує підґрунтя для теорії репрезентації. Подальші ідеї транслюються в працях Лакана. Жижек (Zizek, 2016: 32) вважає, що в «царині потягу до смерті <...> негатив та інертність дивним чином накладаються один на одну», у стані зосередження на негативі. Для Зупанчич (Zupančič, 2018) «потяг до смерті – це не стільки потяг, як онтологічна втома у сенсі фундаментального афекту життя» (там само: 27). У контексті «[потягу] монізму <...> антагонізму» (там само: 41) вона вважає, що «підставою для потягу до смерті є втрата, яка ніколи не була пережита як втрата», і що життя не може повернутися до чогось іншого, окрім «до того, чого воно ніколи не мало і все ж втратило» (там само: 67). Повторення негативу чи розриви, які виникають у результаті цього, є умовою для «повторення повторюваного» (там само: 47), за допомогою якого потяг до смерті визначає себе як задоволення в процесі перманентного повторення. Іншими словами, мета полягає не в тому, щоб заспокоїтися, як у принципі задоволення, а радше в тому, щоб «безупинно» повторювати напругу/збудження (там само: 48). Це суперечить принципу задоволення, тому що, по-перше, задоволення шукають без попередньої потреби, а по-друге, тому що задоволення генерує збудження через «надмір задоволення» (там само: 48).

Культурно-філософська характеристика травматичного настирливого повторення як «культивуємого» сформульована Тюрке (2008) і стосується розвитку репрезентації людської психіки. Тут ідеться про «усунення травматичних стимулів через цілеспрямоване спільне повторення» (Тюрке, 2008: 132), а саме в (жертвному) ритуалі. «Стимули» характеризуються як «травматичні», якщо їм притаманне перезбудження, нерегульованість або обмеженість. Бальцер (2010: 17) називає це «первинним принципом страху»,

який передує принципу задоволення. Турке (2008: 137) розглядає настирливе повторення як «людський потяг *par excellence*», оскільки він спонукає до повторення травматичного колективного досвіду, що нав'язує індивіду цю репрезентацію як «крайню опозицію» (там само: 134) до абсурдності травматичного перевантаження¹⁵.

Вальдгоф (2019: 8) наголошує, за словами Козеллека (2003: 109), що потяг до смерті полягає у «неминучості смерті» і у «здатності вбивати». І те, і інше не слід заперечувати, а навпаки, варто визнати як частину людської природи: є вмирання, смерть і деструктивність. Це не девіантні відхилення, і завдання полягає в тому, щоб не відкидати їх, оскільки тоді існує ризик патологічних процесів на індивідуальному та соціальному рівнях, що переростають у «потребу померти» та «необхідність вбивати». Вальдгоф присвячує себе «критиці омертвляючого мислення, цій приреченості послідовного знищення власної людяності» (там само: 19); йому йдеться про жваве, розважливе осмислення того, що внутрішньо і ззовні відбувається з індивідом у зустрічі з помиранням чи знищенням.

Потяг до смерті і соціальна психологія. Фройд уже публікував соціально-психологічні коментарі щодо потягу до смерті, який знаходить своє продовження у соціально-спрямованій деструктивності, що є важливою для розуміння колективних процесів. Вражає те, що Райх, Феніхель і Фромм є політично та/або соціально-психологічно орієнтованими авторами, які критикували гіпотезу Фройда про потяг до смерті як одну із його перших концепцій (див. Reglau, 2018). Фромм (Fromm, 1977: 531), зокрема, дискутує з «дивним самообманом Фройда щодо обґрунтованості його ідеї про потяг до смерті» та концептуалізації «анатомії людської деструктивності», яка сама по собі не пов'язана з потягом до смерті. Крім важливості сексуальності, Фройд (Freud,

1930a) наголошує на важливості агресивних імпульсів як чогось такого, оволодіння чим мало б бути рушійною силою для цивілізованих людей. У Маркузе (1979) наголос робиться на еротиці в культурі, яка базується не на відмові від потягів, а швидше на їх експресії та «сублімації» сексуальності.

Нижче підсумовано підходи Кернберга, Вірта та Уайтбука, що вибрані з широкого спектра соціально-психологічних підходів до насильства (див. Whitebook, 2018a, 2018b; Busch, 2001: 275; Brumlik, 2007).

У своїх міркуваннях Кернберг стверджує, що Фройд (Freud, 1921c), осмислюючи психологію мас, підкреслював «важливість агресії та лібідо», але «у своєму теоретичному формулюванні <...> обмежувався теорією лібідо» (Kernberg, 1998: 55). Потяг до смерті як «фундаментальна тенденція до руйнування» може бути вторинно спрямований «проти зовнішнього світу та його (!) різноманітних проявів, які ми спостерігаємо в індивідуумі, групах та спільнотах» (Kernberg, 2016: 40). Концепція Кернберга про переважання «негативних сегментів внутрішнього досвіду» (там само: 52) стосується певної констеляції негативних афектів. Хоча тут більше йдеться про природу афектів-потягів окремих членів групи, теорія групових процесів більшою мірою спирається на концепцію (злякисного) нарцисизму, регресії та агресії (пор. Kernberg, 2019).

Вірт (Wirth, 2002: 362) посилається на гіпотезу про потяг до смерті як на «свободу творити зло» чи як «можливість деструктивності», властивих людям (Wirth, 2012: 153). Таким чином він намагається знайти пояснення фанатизму та деструкції як колективним явищам (знову ж таки, включаючи нарцисизм). Однак ні колективні процеси, ні індивідуальні дії не можуть бути адекватно обґрунтовані гіпотезою потягу до смерті, «оскільки вона лише констатує загальний антропологічний факт, що люди мають потенціал до деструктивності та саморуйнування. Але немає необхідності постулювати прагнення до цього» (там само: 154).

Уайтбук (2018b) розглядає гіпотезу про потяг до смерті Фройда як ілюстрації того, «що зло <...> ніколи не може бути викорено» (там само: 189); воно є частиною люд-

¹⁵ Турке (Türcke, 2008: 148) скептично ставиться до концепції Фройда «По то бік принципу задоволення». Безперечно, іронізує він, що це можна прочитати як прихований вигук: залишайтеся поза принципом задоволення, травматичного сексуалізованого настирливого повторення! Мета полягала б у тому, щоб нейтралізувати травматичне настирливе повторення, позбавивши його здатності завдавати болю. Гіпотеза про потяг до смерті була теоретичним обґрунтуванням реалізації цієї мети» (прим. авт.).

ської природи, тому перспектива деструктивності виникає і за межами індивідуума. На його думку, Фройд «гіпостазує антисоціальні «гоббсівські» сили психічного життя» (там само: 182) на противагу «неохоче» введеному Еросу. Вайтбук вважає, що головне завдання – «розмістити просоціальність та антисоціальність <...> у правильному співвідношенні» один з одним (там само: 185). Він слідує за Гартманом, акцентуючи, що «біологічне» не слід ототожнювати з «антисоціальним» (там само: 184).

Недооціненість: концептуальні висновки. Тепер я переходжу до оголошених раніше трьох ключових питань, які стосуються історії цієї концепції.

Чи описує «По той бік принципу задоволення» принцип поза задоволенням? Фройд опиняється в «повній плутанині всіх принципів» (Kimmerle, 1988: 141). Це стає найбільш помітним на прикладі принципу реальності, який формується з принципу прагнення до задоволення та уникнення незадоволення: він покликаний для того, щоб забезпечити шлях до насолоди та задоволення, не викликаючи (занадто сильного) незадоволення, і тому він є «лише негативним вираженням принципу задоволення» (там само: 15). Сам принцип задоволення непросто описати, оскільки він означає прагнення зменшити інтенсивність стимулу, тобто відчувати насолоду/задоволення або уникати неприємних станів, таких як збільшення інтенсивності стимулу. Водночас зрозуміло, що для того щоб стимул зменшився, він повинен спочатку збільшитися, тобто інтенсивність стимулу сприймається як неприємна лише після певного моменту. Загалом принцип задоволення має прогалину: не зовсім зрозуміло, як можна досягти приємних вражень.

Принаймні в трьох розділах Фройд бореться з ідеєю, що наведені приклади підтверджують принцип задоволення, а не виходять за його межі. Ідея «поза межами» виникає у ситуації повторення чогось, що є за своєю суттю неприємним і не поєднується з тим фактом, що неприємних станів слід уникати в межах принципу задоволення. Це не спроба досягти приємних станів, яка неодноразово і в подібний спосіб зазнає невдачі, та щось у цьому процесі

свідчить про примус до повторення та інший психічний принцип. Принцип нірвани стверджує, що задоволення і, відповідно, перебування в постійній, відносно низькій напрузі задоволення шукають не в еротичному зв'язку, а радше в абсолютній відсутності збудження. Потяг до смерті протистоїть Еросу як щось, що звільняє і є спрямованим на тотальну відсутність стимулів і напруги, як «повернення найкоротшим шляхом до відсутності будь-якого збудження» (Laplanche, 1988: 181).

Однак залишається питання, чи потяг до смерті є чимось за межами чи аспектом, який завжди був притаманний принципу задоволення. Хоча він і відрізняється від принципу задоволення, та водночас обмежує чи навіть уможливує його. Потяг до смерті – це те, що забезпечує і підтримує спокій «всередині» принципу задоволення, оскільки він гарантує, що збудження підніматиметься лише до тієї точки, де воно все ще залишатиметься частиною потенційно приємної та задовольняючої розрядки. У цьому сенсі потяг до смерті знаходиться «по цій стороні».

Потяг до смерті – це потяг? Формулювання потягу до смерті відповідає Фройдовому визначенню потягу (Freud, 1915c) у «Потяги та їхні долі» та у «Вступ до нарцисизму» (Freud, 1914c) чи думок про лібідо об'єкта та Я-лібідо (Freud, 1917e). Коли Фройд розглядає потяг до смерті як рух до неживого, до роз'єднання чи незадоволення, він використовує поняття потягу для опису «потягу» тому, що він раніше вже використовував ідею концепту меж у контексті біології. Багато авторів звертають увагу на непослідовність, пов'язану з тим, щоб називати потяг до смерті потягом. На додаток до складностей із самим визначенням, слід взяти до уваги примітку Беме (2017: 47), де йдеться про патологічний вплив потягу до смерті: «Потяг до смерті описує переживання, в якому якісно потяг до смерті лише незначно стосується агресії. Тому деякі автори задовольняються формулюванням принципу смерті (напр., Bernfeld & Feitelberg, 1930: 187; Caruso, 1983: 201; Ermann, 2015: 51). Ідея патетичного також помітна в тому, що є підґрунтям потягу до смерті та його наслідків у Кляйн чи Лакана, а саме тривоги (Кляйн) та насолоди (Лакан).

Негайний, патологічний ефект демонструє страх перед жагою, нерегульованістю чи злиттям, перед збудливим надлишком, що може завершитися самогубством. Тут потяг чи прагнення до безмежного збудження є нерегульованим або *перебільшеним*. Імовірно, суттєвим є те, що потяг до смерті не полягає в цьому потягу, а радше *відповідає* на нього. Ефекти потягу до смерті пов'язані з досягненням стану спокою, роз'єднанням чи згасанням – і вони також призводять до втрати себе, тільки не з перебільшеного, а з не досить перебільшеного боку (у Žizek, 2016 – «інерція», у Zupančič, 2018 – «онтологічна втома»). Це описує подвійний потяг до перебільшення та згасання, два моменти потягу, які, тим не менш, впливають один на одного і таким чином, з одного боку, захищають суб'єкта від втрати себе, а з іншого боку, уможливають насолоду. Лише тоді стає можливою ситуація трансформації станів збудження у задоволення, без перебільшення чи применшення інтенсивності стимуляції. Це можна назвати інстинктивним, оскільки йдеться про дію та протидію. Однак це навряд чи описує окрему групу потягів (пор. Caruso, 1983: 196), який говорить про «смерть у житті» як про «не-потяг», а як про «зменшення, гальмування та перешкоди потягам»). «Потяг до смерті» радше стосується більш специфічного аспекту інстинкту.

Чи означає збереження концепції «потягу до смерті» те, що психоаналітичну теорію потягів слід розглядати дуалістично? Фройдівський дуалізм потягів є суттєвим для концепції психічного конфлікту, а для Фрейда – ознакою диференціації, наприклад, від юнгіанського монізму потягів (Fenichel, 1998 [1935], с. 361). Деякі автори відстоюють ідею монізму потягу, наприклад, коли Лапланш (Laplanche, 2011a) розглядає потяг до смерті у сексуальному контексті, або коли Кіммерле (Kimmerle, 1988: 116) говорить про дуалізм потягу Фрейда як про «діалектику потягів» (там само: 112), або у «Монізм антагонізму» у Зупанчич (Zupančič, 2018). Гок (Hock, 2000, с. 211) також здається, що має сенс лише «в межах моністичної теорії потягу <...> розрізняти потяг до життя та потяг до смерті», а Грін (Green, 2010: 513) ставить питання, чи є місце для «поділу» потягу в моністичній теорії потягу (пор. описані діалектичні моделі). Якщо припустити взаємодію «перебільшеного» та «недоперебільшеного» компонентів потягу, який загалом захищає від трансгресії та вимирання, то можна дійти висновку про напругу в природі потягів. Потяг до смерті захищає від розмивання меж збудження (і, таким чином, дає можливість отримати задоволення), а потяг до життя захищає від руйнування границь заспокоєння (завершенням чого була б щонайменше психічна смерть).

Список літератури:

- Abram, J. (1996). *The Language of Winnicott*. London, Karnac.
- Abraham, K. (1999 [1924]). Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido auf Grund der Psychoanalyse seelischer Störungen. In: *Ders.: Psychoanalytische Studien*. Bd 1. Gießen. Psychosozial-Verlag, 113–183.
- Adler, A. (1922 [1908]). Der Aggressionstrieb in Leben und in der Neurose. In: *Ders., Furtmüller, C. & Wexberg, E. (Hg.): Heilen und Bilden. Grundlagen der Erziehungskunst für Ärzte und Pädagogen*. München. Bergmann-Verlag, 18–25. http://doi.org/10.1007/978-3-662-34425-5_3.
- Aichhorn, T. (2013). Jenseits des Lustprinzips. In: *Lohmann, H.M. & Pfeiffer, J. (Hg.): Freud-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart (Metzler), 158–162.
- Akhtar, S. (2011). Introduction. In: *Akhtar, S. & O'Neil, M.K. (2011). (Hg.): On Freud's "Beyond the Pleasure Principle"*. London (Karnac), 1–11.
- Balint, M. (1996 [1930]). Psychosexuelle Parallelen zum biogenetischen Grundgesetz. In: *Ders.: Die Urformen der Liebe und die Technik der Psychoanalyse*. Stuttgart (KlettCotta), 13–44.
- Balzer, W. (2010). Denn das Denken ist nichts als des Schrecklichen Wandlung. In: *Schneider, G., Eilts, H.J. & Picht, J. (Hg.): Psychoanalyse, Kultur, Gesellschaft*. Frankfurt/M. (Geber + Reusch), 10–23.
- Beland, H. (2011 [2008]). Freuds Todestriebhypothese – Eine zukunfts offene Eckdatentheorie? In: *Ders.: Unaushaltbarkeit. Psychoanalytische Aufsätze II zu Theorie, Klinik und Gesellschaft*. Gießen (Psychosozial-Verlag), 145–166.
- Bell, D. (2004). Reflections on the Death Drive: Commentary on “The So-Called Death Drive” by Jean Laplanche. *British Journal of Psychotherapy*, 20, 485–491. <http://doi.org/10.1111/j.1752-0118.2004.tb00166.x>

- Bell, D. (2015). The Death Drive: Phenomenological Perspectives in Contemporary Kleinian Theory. *International Journal of Psychoanalysis*, 96, 411–423.
- Bernfeld, S. (2001 [1935]). Über die Einteilung der Triebe. *Forum of Psychoanalysis*, 17, 360–374. <http://doi.org/10.1007/s00451-001-0109-7>
- Bernfeld, S. & Feitelberg, S. (1930). Der Entropiesatz und der Todestrieb. *Imago* 16, 187–206.
- Bion, W.R. (1990 [1962]). Lernen durch Erfahrung. Übers. E. Krejci. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Bion, W.R. (1992 [1963]). Elemente der Psychoanalyse. Übers. E. Krejci. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Bion, W.R. (2013 [1957]). Zur Unterscheidung zwischen psychotischer und nicht-psychotischer Persönlichkeit. In: Ders.: Frühe Vorträge und Schriften. Mit einem kritischen Kommentar: “Second Thoughts”. Übers. E. Vorspohl. Frankfurt/M. (Brandes & Apsel), 52–75.
- Bion, W.R. (2013 [1959]). Angriffe auf Verbindungen. In: Ders.: Frühe Vorträge und Schriften, 105–124.
- Blass, R.B. (2019). Freud’s View of Death and Repetition as Grounds of a Kleinian Approach to Narcissism: Implications for Clinical Practice. *Int J Psychoanal*, 100, 1286–1305. <http://doi.org/10.1080/00207578.2019.1660579>.
- Blüml, V. (2019). Introduction. The Death Drive: A Brief Genealogy of a Controversial Concept. In: Blüml, V., Giorgi, L. & Huppert, D. (Hg.): Contemporary Perspectives on the Freudian Death Drive: In Theory, Clinical Practice and Culture. London (Routledge), 1–24. <http://doi.org/10.4324/9780429054044-1>
- Blüml, V., Giorgi, L. & Huppert, D. (Hg.) (2019). Contemporary Perspectives on the Freudian Death Drive: In Theory, Clinical Practice and Culture. London (Routledge). DOI: 10.4324/9780429054044
- Böhme, H. (2017). Das Schumpetersche Paradox und die späte Triebtheorie Freuds. In: Bergande, W. (Hg.): Kreative Zerstörung. Über Macht und Ohnmacht des Destruktiven in den Künsten. Wien, Berlin (Turia + Kant), S. 18–56.
- Bohleber, W. (2001): Editorial. *Psyche – Z Psychoanal*, 55, 865–868.
- Bott Spillius, E., Milton, J., Garvey, P., Couve, C. & Steiner, D. (2011). The New Dictionary of Kleinian Thought. London (Routledge). <http://doi.org/10.4324/9780203815762>.
- Brenner, C. (1971). Der psychoanalytische Begriff der Aggression. *Psyche – Z Psychoanal*, 25, 417–432.
- Brumlik, M. (2007). Die Aktualität des Todestriebes. Widersprüche. Zeitschrift für sozialistische Politik im Bildungs-, Gesundheits- und Sozialbereich 105, 71–84.
- Brun, R. (1953). Über Freuds Hypothese vom Todestrieb. Eine kritische Untersuchung. *Psyche – Z Psychoanal*, 7, 81–111.
- Busch, H.-J. (2001). Subjektivität in der spätmodernen Gesellschaft. Konzeptuelle Schwierigkeiten und Möglichkeiten psychoanalytisch-sozialpsychologischer Zeitdiagnose. Weilerswist (Velbrück).
- Caruso, I.A. (1983 [1974]). Die Trennung der Liebenden. Eine Phänomenologie des Todes. Frankfurt/M. (Fischer).
- Chabert, C. (2019). Can We Do without the Death Drive? *Int J Psychoanal*, 100, 1321–1329. <http://doi.org/10.1080/00207578.2019.1672503>
- Dammann, G. (2014). Desobjektalisierung: Theorie und Klinik eines Konzepts von André Green. *Psyche – Z Psychoanal*, 68, 886–921.
- Danckwardt, J.F. (2011). Die Verleugnung des Todestriebs. *Jahrb Psychoanal*. 62, 137–163.
- Danckwardt, J.F. (2014). Von “Jenseits des Lustprinzips” zur “Banalität des Bösen”. Weitere Bruchstücke zu Sigmund Freud Lebens-Todestriebhypothese. *Jahrb Psychoanalysis*, 68, 219–249.
- De Masi, F. (2015). Is the Concept of the Death Drive Still Useful in the Clinical Field? *Int J Psychoanal*, 96, 445–458. <http://doi.org/10.1111/1745-8315.12308>
- De M’Uzan, M. (2014 [1977]). Die Arbeit am Übergang. In: Ders.: Depersonalisation und Kreativität. Psychoanalytische Essays zur Theorie der Klinik. Übers. H.-D. Gondek. Gießen (Psychosozial-Verlag), 75–91.
- Derrida, J. (1987 [1980]). Die Postkarte. Von Sokrates bis an Freud und jenseits. Übers. H.-J. Metzger. Berlin (Brinkmann & Bose).
- Ehrenberg, R. (1950). Metabiologie. Heidelberg (Schneider).
- Eissler, K.R. (1978 [1955]). Der sterbende Patient. Zur Psychologie des Todes. Übers. H. Lobner. Stuttgart (frommann-holzboog).
- Eissler, K.R. (1992 [1975]). Todestrieb, Ambivalenz, Narzißmus. Übers. E. vom Scheidt, H. Lobner. Frankfurt/M. 1992 (Fischer).
- Ermann, M. (2015). Freud und die Psychoanalyse. Entdeckungen, Entwicklungen, Perspektiven. 2. Aufl. Stuttgart (Kohlhammer).
- Evans, D. (2002 [1996]). Wörterbuch der Lacanschen Psychoanalyse. Übers. G. Burkhart. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Federn, P. (1931). Die Wirklichkeit des Todestriebes. Zu Freuds “Unbehagen in der Kultur”. *Almanach der Psychoanalyse*, 6, 68–97.

- Feldman, M. (2000). Some Views on the Manifestation of the Death Instinct in Clinical Work. *Int J Psychoanal*, 81, 53–65.
- Fenichel, O. (1998 [1935]). Zur Kritik des Todestriebes. In: Ders.: Aufsätze. Bd. 1. Gießen (Psychosozial-Verlag), 361–371.
- Ferenczi, S. (1972 [1924]). Versuch einer Genitaltheorie. In: Ders.: Schriften zur Psychoanalyse – Auswahl in zwei Bänden. Hg. von M. Balint. Bd 2. Frankfurt/M. (Fischer), 317–400.
- Fonagy, P. (2003 [2001]). Bindungstheorie und Psychoanalyse. Übers. M. Klostermann. Stuttgart 2003 (Klett-Cotta).
- Frank, C. (2011). Zum Ringen mit Manifestationen des Todestriebs – theoretische und klinische Aspekte. *Jahrb Psychoanalysis*, 62, 75–96.
- Frank, C. (2013). Drei statt zwei Prinzipien des psychischen Geschehens? In: Hermanns, L.W. & Hirschmüller, A. (Hg.): Vom Sammeln, Bedenken und Deuten in Geschichte, Kunst und Psychoanalyse. Stuttgart (frommannholzboog), 223–247.
- Frank, C. (2015). On the Reception of the Concept of the Death Drive in Germany: Expressing and Resisting an “Evil Principle”? *Int J Psychoanal*, 96, 425–444. <http://doi.org/10.1111/1745-8315.12213>.
- Freud, S. (1914c). Zur Einführung des Narzißmus. *GW* 10, S. 137–170.
- Freud, S. (1914g). Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten. *GW* 10, 125–136.
- Freud, S. (1915b). Zeitgemäßes über Krieg und Tod. *GW* 10, 323–355.
- Freud, S. (1915c). Triebe und Tribschicksale. *GW* 10, 209–232.
- Freud, S. (1917e). Trauer und Melancholie. *GW* 10, S. 427–446.
- Freud, S. (1919d). Einleitung zu: “Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen”. *GW*, 12, 321–324.
- Freud, S. (1920g). Jenseits des Lustprinzips. *GW*, 13, 1–69.
- Freud, S. (1921c). Massenpsychologie und Ich-Analyse. *GW*, 13, 71–161.
- Freud, S. (1923b). Das Ich und das Es. *GW*, 13, 235–289.
- Freud, S. (1924c). Das ökonomische Problem des Masochismus. *GW*, 13, 369–383.
- Freud, S. (1925h). Die Verneinung. *GW*, 14, 11–15.
- Freud, S. (1930a). Das Unbehagen in der Kultur. *GW*, 14, 419–506.
- Freud, S. (1933a). Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *GW*, 15.
- Freud, S. (1940a). Abriß der Psychoanalyse. *GW* 17, 63–135.
- Freud, S. & Jung, C.G. (2012 [1979]). Briefwechsel. 5. Aufl. Frankfurt/M. (Fischer).
- Fromm, E. (1977 [1973]). Anatomie menschlicher Destruktivität. Übers. L. Mickel, E. Mickel. Reinbek bei Hamburg (Rowohlt).
- Früh, F. (2011). Zu Todestrieb und Wiederholungszwang in Freuds “Jenseits des Lustprinzips” – mit Jean Laplanche gelesen. In: Diercks, C. & Schlüter, S. (Hg.): Psycho-Sexualität. Sigmund Freud-Vorlesungen 2010. Wien (Mandelbaum), 189–198.
- Green, A. (1993). Todestrieb, negativer Narzißmus, Desobjektalisierungsfunktion. *Psyche – Z Psychoanal*, 55, 2001, 869–877.
- Green, A. (1999 [1986]). The Work of the Negative. In: Ders.: The Work of the Negative. Übers. A. Weller. London, New York (Free Association Books), 269–274.
- Green, A. (2004 [1983]). Die tote Mutter. Psychoanalytische Studien zu Lebensnarzissmus und Todesnarzissmus. Übers. E. Wolff, E. Kittler. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Green, A. (2010 [2007]). The Death Drive: Meaning, Objections, Substitutes. In: Birksted-Breen, D., Flanders, S. & Gibeault, A. (Hg.): Reading French Psychoanalysis. London (Routledge), 496–515.
- Grieser, J. (2018). Der Tod und das Leben. Vergänglichkeit als Chance zur Entwicklung von Lebendigkeit. Gießen (Psychosozial-Verlag). <http://doi.org/10.30820/9783837974454>.
- Grotstein, J.S. (2000). Some Considerations of «Hate» and a Reconsideration of the Death Instinct. *Psychoanal Inq*, 20, 462–480. <http://doi.org/10.1080/07351692009348900>
- Grubrich-Simitis, I. (1985). Metapsychologie und Metabiologie. Zu Sigmund Freuds Entwurf einer “Übersicht der Übertragungsneurosen”. In: Freud, S.: Übersicht der Übertragungsneurosen. Frankfurt/M. (Fischer), 83–119.
- Grubrich-Simitis, I. (1993). Zurück zu Freuds Texten. Stumme Dokumente sprechen machen. Frankfurt/M. (Fischer).
- Grubrich-Simitis, I. (2013). Die Neupräsentation von «Jenseits des Lustprinzips» is ganz so neu nicht. *Psyche – Z Psychoanal*, 67, 679–688.
- Hartmann, H., Kris, E. & Loewenstein, R.W. (1947). Notes on the Theory of Aggression. *Psychoanal Stud Chil*, 3, 9–36. <http://doi.org/10.1080/00797308.1947.11823076>.
- Hegener, W. (2013). Von Lust ohne Ende und dem Ende der Lust. Eine Lektüre von “Jenseits des Lustprinzips”. *Psyche – Z Psychoanal*, 67, 145–177.
- Hegener, W. (2014). Unzustellbar. Psychoanalytische Studien zu Philosophie, Trieb und Kultur. Gießen (Psychosozial-Verlag). <http://doi.org/10.30820/9783837966459>

- Hock, U. (2000). Das Unbewusste Denken. Wiederholung und Todestrieb. Frankfurt/M. (Fischer).
- Isaacs, S. (2016 [1948]). Wesen und Funktion der Phantasie. *Psyche – Z Psychoanal*, 70, 530–582. <http://doi.org/10.21706/ps-70\1-6-530>
- Jones, E. (1928). Die erste Entwicklung der weiblichen Sexualität. *Int Z Psychoanal* 14, 11–25.
- Jones, E. (1965 [1936]). Die Psychoanalyse und die Triebe. *Psyche – Z Psychoanal* 29, 321–338.
- Kernberg, O.F. (1985 [1976]). Objektbeziehungen und Praxis der Psychoanalyse. 2. Aufl. Übers. H. Steinmetz-Schünemann. Stuttgart 1985 (Klett-Cotta).
- Kernberg, O.F. (1998 [2000]). Ideologie, Konflikt und Führung. Stuttgart (Klett-Cotta).
- Kernberg, O.F. (2014 [2009]). Das Konzept des Todestriebs aus klinischer Sicht. In: Ders.: Liebe und Aggression. Eine unzertrennliche Beziehung. Übers. P. Holler. Stuttgart 2014 (Schattauer), 153–169.
- Kernberg, O.F. (2016). Hass, Wut, Gewalt und Narzissmus. 2. Aufl. Stuttgart (Kohlhammer).
- Kernberg, O.F. (2019). Maligner Narzissmus und Großgruppenregression. Persönlichkeitsstörungen. *Theorie und Therapie*, 23, 3–18.
- Kimmerle, G. (1988). Verneinung und Wiederkehr. Eine methodologische Lektüre von Freuds “Jeneits des Lustprinzips”. Tübingen (edition diskord).
- Kirchhoff, C. (2011): Von der Wiederkehr des unbewußten Wunsches als Todestrieb und der Nachträglichkeit in der Theorie. *Jahrb Psychoanal*, 62, 97–119.
- Kläui, C. (2017). Tod – Hass – Sprache. Psychoanalytisch. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Klein, M. (1957). Neid und Dankbarkeit. *Psyche – Z Psychoanal*, 11, 241–255.
- Klein, M. (1985 [1927]). Frühstadien des Ödipuskonfliktes. In: Dies.: Frühstadien des Ödipuskomplexes. Frankfurt/M. (Fischer), 7–21.
- Klein, M. (1987 [1932]). Die Psychoanalyse des Kindes. Frankfurt/M. (Fischer).
- Klein, M. (2000 [1958]). Zur Entwicklung des psychischen Funktionierens. In: Gesammelte Schriften. Bd. III: Schriften 1946–1963. Übers. E. Vorspohl. Stuttgart-Bad Cannstadt (frommann-holzboog), 369–386.
- Klein, M. (2006 [1948]). Zur Theorie von Angst und Schuldgefühl. In: Dies.: Das Seelenleben des Kleinkindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse. 8. Auflage. Stuttgart (Klett-Cotta), 164–186.
- Kohut, H. (1981 [1977]). Die Heilung des Selbst. Übers. E. vom Scheidt. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Kohut, H. (1987 [1984]). Wie heilt die Psychoanalyse? Übers. E. vom Scheidt. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Koselleck, R. (2003). Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Küchenhoff, J. (2008). Tertium datur: Zur dialektischen Vermittlung von Eros und Thanatos in der Anerkennung von Differenz. *Psyche – Z Psychoanal* 62, 476–497.
- Künzler, E. (1986). Freuds Lehre von den Lebens- und Todestrieben – eine “biologische Psychologie” oder eine “Mythologie”? *Jahrb Psychoanal*, 18, 77–99.
- Kutter, P. (2002). Fragen zur Aggressivität: Primäre Destruktivität, sekundäre Reaktion auf Traumatisierung, Todestrieb, Seelenmord? *Jahrb Psychoanal* 44, 172–196.
- Lacan, J. (1986 [1953]). Funktion und Feld des Sprechens und der Sprache in der Psychoanalyse. In: Ders.: Schriften I. Übers. R. Gasché, N. Haas, K. Laermann, P. Stehlin, C. Creusot. Weinheim, Berlin (Quadrige), 71–169.
- Lacan, J. (1996 [1959/60]). Die Ethik der Psychoanalyse. Das Seminar, Buch VII. Übers. N. Haas, H.-J. Metzger. Weinheim, Berlin (Quadrige).
- Lacan, J. (2015a [1954/55]). Das Ich in der Theorie Freuds und in der Technik der Psychoanalyse. Das Seminar, Buch II. Übers. H.-J. Metzger. Wien, Berlin 2015 (Turia + Kant).
- Lacan, J. (2015b [1964]). Die vier Grundbegriffe der Psychoanalyse. Das Seminar, Buch XI. Übers. N. Haas. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Lacan, J. (2015c [1966]). Subversion des Subjekts und Dialektik des Begehrens im Freud’schen Unbewussten. In: Schriften II. Vollständiger Text. Übers. H.-D. Gondek. Wien, Berlin (Turia + Kant), 325–368.
- Laplanche, J. (1988 [1986]). Der Todestrieb in der Theorie des Sexuallebens. In: Ders.: Die allgemeine Verführungstheorie und andere Aufsätze. Tübingen (edition diskord), 178–198.
- Laplanche, J. (2003 [2000]). Trieb und Instinkt. *Forum Psychoanal* 19, 18–27. <http://doi.org/10.1007/s00451-003-0147-4>.
- Laplanche, J. (2011a [1987]). Neue Grundlagen für die Psychoanalyse. Die Urverführung. Übers. H.-D. Gondek. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Laplanche, J. (2011b [1999]). Der (sogenannte) Todestrieb: ein sexueller Trieb. In: Drews, S. (Hg.): Aufklärung über Psychoanalyse. Eine Auswahl aus 40 Jahren Sigmund Freud-Vorlesungen. Frankfurt/M. (Brandes & Apsel), 50–70.
- Laplanche, J. (2014 [1970]). Leben und Tod in der Psychoanalyse. Übers. P. Stehlin. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Laplanche, J. & Pontalis, J.B. (1972 [1967]). Das Vokabular der Psychoanalyse. Übers. E. Moersch. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Lichtenstein, H. (1935). Zur Phänomenologie des Wiederholungszwanges und des Todestriebes. *Imago*, 21, 466–480.

- Loch, W. (1972 [1970]). Zur Entstehung aggressiv-destruktiver Reaktionsbereitschaft. In: Ders.: Zur Theorie, Technik und Therapie der Psychoanalyse. Frankfurt/M. (Fischer), 113–131.
- Löchel, E. (1996): «Jenseits des Lustprinzips»: Lesen und Wiederlesen. *Psyche – Z Psychoanal* 50, 681–714.
- Löchel, E. (2015). (Mit) Differenzen arbeiten: Symbol, Symbolisierung, Symbolisches. Ein Beitrag zur Diskussion des psychoanalytischen Symbolbegriffs. *Jahrb Psychoanal*, 71, 93–121.
- Marcuse, H. (1979 [1955]). Schriften. Bd. 5: Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud. Übers. M. v. Eckardt-Jaffe. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Marty, P. (1976). Les mouvements individuels de vie et de mort. Paris (Payot).
- Marty, P., Fain, M., de M'Uzan, M. & David, C. (1979 [1968]). Der Fall Dora und der psychosomatische Gesichtspunkt. *Psyche – Z Psychoanal*, 33, 888–925.
- Matte Blanco, I. (1975). The Unconscious as Infinite Sets: An Essay in Bi-Logic. London (Duckworth).
- Matte Blanco, I. (2005 [1973]). The Four Antinomies of the Death Instinct. *Int J Psychoanal*, 86, 1463–1476.
- May, U. (2013a). Der dritte Schritt in der Trieblehre. Zur Entstehungsgeschichte von “Jenseits des Lustprinzips”. *Luzifer-Amor*, 51, 92–169.
- May, U. (2013b). Das Ende der Psychoanalyse oder ihr Neubeginn? Zur Entstehung und Bedeutung von Freuds “Jenseits des Lustprinzips”. In: Hermanns, L.M. & Hirschmüller, A. (Hg.): Vom Sammeln, Bedenken und Deuten in Geschichte, Kunst und Psychoanalyse. Stuttgart (frommann-holzboog), 287–304.
- Mertens, W. (2018). Psychoanalytische Schulen im Gespräch über die Konzepte Wilfred R. Bions. Gießen (Psychosozial-Verlag). <http://doi.org/10.30820/9783837973747>
- Müller, J.J. & Loetz, C. (2019). Die Bedeutung von Trost in der psychoanalytisch orientierten Sterbebegleitung. Oder: Was bleibt, wenn keine Zukunft ist. *Forum Psychoanal*, 35, 149–161. <http://doi.org/10.1007/s00451-019-00348-7>.
- Müller-Pozzi, H. (2008). Eine Triebtheorie für unsere Zeit. Sexualität und Konflikt in der Psychoanalyse. Bern (Huber).
- Parens, H. (2011). Does the Death-Instinct-Based Theory of Aggression Hold up? In: Akhtar, S. & O'Neil, M.K. (Hg.): On Freud's “Beyond the Pleasure Principle”. London (Karnac), 154–172.
- Paskauskas, R.A. (1993). The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones, 1908–1939. London (Harvard University Press).
- Peglau, A. (2018). Mythos Todestrieb – Über einen Irrweg der Psychoanalyse. *PiD – Psychotherapie im Dialog* 19, 36–41. <http://doi.org/10.1055/a-0556-1064>
- Penot, B. (2017). The So-Called Death Drive, an Indispensable Force for Any Subjective Life. *Int J Psychoanal*, 98, 299–321. <http://doi.org/10.1111/1745-8315.12610>
- Quinodoz, J.-M. (2011). Reading Freud: A Chronological Exploration of Freud's Writings. Übers. D. Alcorn. London, New York (Routledge).
- Reich, W. (1932). Der masochistische Charakter. Eine sexualökonomische Widerlegung des Todestriebes und des Wiederholungszwanges. *Int Z Psychoanal* 18, 303–351.
- Reich, W. (1969 [1942]). Die Entdeckung des Orgons. Die Funktion des Orgasmus. Teilübers. K.H. Bönner. Frankfurt/M. (Fischer).
- Reiter, B. (2011). “Dunkel ist das Leben, ist der Tod”. Zu Freuds Theorie des Todestriebes zwischen Biologie und Mythologie. In: Diercks, C. & Schlüter, S. (Hg.): Psycho-Sexualität. Sigmund Freud-Vorlesungen 2010. Wien (Mandelbaum), 179–188.
- Rohde-Dachser, C. (2009). Todestrieb, Gottesvorstellungen und der Wunsch nach Unsterblichkeit. *Psyche – Z Psychoanal*, 63, 973–998.
- Romanov, I. (2017). Botschafter eines nichtexistierenden Landes. Gedanken über Grausamkeit, Verlust und Todestrieb. *Psyche – Z Psychoanal* 71, 1030–1055. <http://doi.org/10.21706/ps-71-11-1030>
- Rosenfeld, H. (1971). Beitrag zur psychoanalytischen Theorie des Lebens- und Todestriebes aus klinischer Sicht: Eine Untersuchung der aggressiven Aspekte des Narzißmus. *Psyche – Z Psychoanal*, 25, 476–493.
- Ruhs, A. (2019). In the Name of Janus: Do We Need a Dualistic Drive Theory? In: Blüml, V., Giorgi, L. & Huppert, D. (Hg.): Contemporary Perspectives on the Freudian Death Drive in Theory, Clinical Practice and Culture. London (Routledge), 121–134. <http://doi.org/10.4324/9780429054044-8>
- Sanches Faveret, B.M. (2002). Psychoanalysis and Biology: An Epistemological Re-Discussion. *International Forum of Psychoanalysis*, 11, 202–208. <http://doi.org/10.1080/080370602760392764>
- Schmid Noerr, G. (1987). Eros und Todestrieb. Zur Dechiffrierung der psychoanalytischen “Mythologie”. *Psyche – Z Psychoanal*, 41, 677–698.
- Schmidt-Hellerau, C. (2003 [1995]). Lebenstrieb & Todestrieb. Libido & Lethe. Ein formalisiertes konsistentes Modell der psychoanalytischen Trieb- und Strukturtheorie. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Schmidt-Hellerau, C. (2006). Surviving in Absence – On the Preservative and Death Drives and Their Clinical Utility. *Psychoanal Q*, 75, 1057–1095. <http://doi.org/10.1002/j.2167-4086.2006.tb00068.x>.

- Segal, H. (2002 [1993]). Über den klinischen Nutzen des Todestriebkonzepts. *Jahrb Psychoanal*, 44, 105–119.
- Smadja, C. (2005 [2001]). The Psychosomatic Paradox: Psychoanalytical Studies. Übers. A. Brewer. London (Free Association Books).
- Spielrein, S. (1912). Die Destruktion als Ursache des Werdens. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische. Forschung*, 4, 465–503.
- Steiner, J. (1998 [1993]). Orte des seelischen Rückzugs. Pathologische Organisationen bei neurotischen, psychotischen und Borderline-Patienten. Übers. H. Weiß. Stuttgart (Klett-Cotta).
- Steiner, J. (2011). Seelische Rückzugsorte verlassen. Therapeutische Schritte zur Aufgabe der Borderline-Position. Übers. A. Vaihinger Stuttgart (Klett-Cotta).
- Türcke, C. (2008). Philosophie des Traums. München (C.H. Beck). <http://doi.org/10.17104/9783406624933>
- Vermote, R. (2018). Reading Bion. London (Routledge). <http://doi.org/10.4324/9780429491986>
- Vogt, R. (2001). Der “Todestrieb”, ein notwendiger, möglicher oder unmöglicher Begriff? *Psyche – Z Psychoanal*, 55, 878–905.
- Waldhoff, H.P. (2019). Eros und Thanatos. Über die Verflechtung von Lebens- und Todestrieben und ihre riskante Spaltung im Zivilisationsprozess. 2. erw. Aufl. Weilerswist (Velbrück). <http://doi.org/10.5771/9783748906575>
- Warsitz, R.-P. (2004). “Die Destruktion als Ursache des Werdens”. *Freie Assoziation*, 7, 77–88.
- Warsitz, R.-P. (2005). “Um des Lebens willen bereits dich auf den Tod vor”. *Freie Assoziation*, 8, 7–18.
- Weiss, E. (1935). Todestrieb und Masochismus. *Imago*, 21, 393–411.
- Weiß, H. (2002). Über einige klinische Manifestationen des Todestriebes. Romantische Perversion, Masochismus und virtuelle Unsterblichkeit. *Forum Psychoanal*, 18, 37–50. <http://doi.org/10.1007/s00451-001-0104-z>
- Whitebook, J. (2018a [2017]). Freud. Sein Leben und Denken. Übers. E. Vorspohl. Stuttgart 2018 (Klett-Cotta).
- Whitebook, J. (2018b). Unser doppeltes Erbe. Psychoanalytische Sozialtheorie heute. *Psyche – Z Psychoanal*, 72, 181–193. <http://doi.org/10.21706/ps-72-3-181>
- Widmer, P. (1984). Zum Problem des Todestriebs. *Psyche – Z Psychoanal* 38, 1059–1082.
- Winnicott, D.W. (1993 [1969]). Objektverwendung und Identifizierung. In: Ders.: Vom Spiel zur Kreativität. Übers. M. Ermann. Stuttgart (Klett-Cotta), 101–110.
- Wirth, H.-J. (1989). Der Mythos vom Todestrieb. *Psychosozial* 37, 83–89.
- Wirth, H.-J. (2002). Narzissmus und Macht. Zur Psychoanalyse seelischer Störungen in der Politik. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Wirth, H.-J. (2012). Kollektives Töten. Versuch, die menschliche Aggression als Ausdruck der *conditio humana* zu verstehen. *Paragrana*, 20, 153–163. <http://doi.org/10.1524/para.2011.0013>
- Wittels, F. (1924). Sigmund Freud. Der Mann, die Lehre, die Schule. Wien, Zürich, Leipzig (E.P. Tal & Co.).
- Zagermann, P. (1988). Eros und Thanatos. Psychoanalytische Untersuchungen zu einer Objektbeziehungstheorie der Triebe. Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft).
- Zepf, S. (2006). Allgemeine psychoanalytische Neurosenlehre, Psychosomatik und Sozialpsychologie. Ein kritisches Lehrbuch. Bd. 1. 2. Aufl. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Zepf, S. & Gattig, E. (2013 [1982]). “Pensée opératoire” – Das theoretische Konzept der französischen psychosomatischen Schule. In: Zepf, S.: Psychoanalyse. Bd 3. Gießen (Psychosozial-Verlag), 367–384.
- Žižek, S. (2016). Der göttliche Todestrieb. Sigmund Freud Vorlesung 2015. Übers. S. Seitz, A. Wieder. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Zupančič, A. (2018). Freud und der Todestrieb. Übers. S. Seitz, A. Wieder. Wien, Berlin (Turia + Kant).

Анотація. «По той бік принципу задоволення» Зигмунда Фрейда та сформульована в ньому гіпотеза про потяг до смерті запекло дискутувалися впродовж століття. Це «суперечливе» сприйняття відображає «ритм вагань» ідей Фрейда, описаних та продемонстрованих у тексті. Ця стаття починається з опису основних гіпотез Фрейда про потяг до смерті та пропонує тлумачення цієї праці з точки зору хронологічного контексту її написання, а потім представляє ретроспективу його сприйняття, включаючи пропозиції щодо переосмислення з точки зору різних психоаналітичних концепцій (Klein-Bion, Lacan та інші французькі автори, а також психоаналітичне розуміння важливості агресії). Новіші погляди розглядаються через візію діалектичного мислення, поняття про втрату об’єкта, а також запропоновані посилання на соціальну психологію та культурну філософію. Завершення статті присвячене осмисленню концептуалізації «по той бік» принципу задоволення, статусу потягу до смерті як трибу та питанню монізму потягу.

Ключові слова: «По той бік принципу задоволення», потяг до смерті, теорія потягів, настирливе повторення, агресія.

Abstract. Reception of the Death-Drive Concept: 100 Years on. Over the last 100 years Sigmund Freud's "Beyond the Pleasure Principle" and the hypothetical concept of the death drive proposed therein have been the subject of heated debate. The "hesitant" reception accorded to the concept mirrors the "vacillating rhythm" of Freud's thinking. Proceeding from an outline of Freud's core assumptions about the death drive, this paper situates the idea within Freud's oeuvre as a whole and delineates the history of its reception, including the proposals for modification advanced by various psychoanalytic schools of thought (Klein-Bion, Lacan and other French authors, significance of aggression). Recent approaches are discussed from the vantage of dialectical thinking and the inclusion of object loss, and due attention is given to the links with social psychology and cultural philosophy. The article closes with a discussion of conceptualization "beyond" the pleasure principle, the status of the death drive as a drive, and issues associated with the assumption of a drive monism.

Key words: Beyond the Pleasure Principle, death drive, drive theory, compulsive repetition, aggression.